

Ольга РУДНИЦЬКА,
учитель
 НВК «Гімназія № 14»
 м. Луцька

СОЦРЕАЛІСТИЧНИЙ КАНОН І НОВАТОРСЬКИЙ ЕСТЕТИЧНИЙ ПОШУК У РОМАНІ ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО «ВЕРШНИКИ»

Мета: допомогти учням побачити, як талановитий автор-гуманіст не може вписатися в рамки усталеного канону і як від аналізу твору залежить його сприйняття та трактування; показати, наскільки глибоко змальовує автор трагедію українського народу в роки громадянської війни; розвивати вміння вдумливо читати текст, аналізувати його з позицій часу, орієнтуючись на загальнолюдські цінності й ідеали; підвести учнів до усвідомлення важливості збереження родинних зв'язків, виховувати в них гуманізм, найкращі людські якості.

Цілі уроку:

Учні мають знати: історію написання роману «Вершники», особливості жанру, зміст новел «Подвійне коло» й «Шаланда в морі»; що таке соціалістичний реалізм і які його основні засади; ознаки романтизму як стилю.

Учні мають вміти: вдумливо читати й аналізувати прозовий твір, виділяти в ньому ознаки соцреалізму й романтизму, визначати особливості творчого стилю Ю.Яновського; висловлювати власне ставлення до проблеми збереження своїх коренів, безпеки їхньої втрати; дискутувати на тему свободи творчості митця у суспільстві.

Перебіг уроку

I. Оголошення теми й мети уроку.

II. Актуалізація опорних знань і мотивація навчальної діяльності.

Кросворд навпаки. Розгляньте записаний на дошці кросворд і сформулюйте запитання до кожного слова по горизонталі. Увага: всі поняття стосуються життя і творчості Юрія Яновського.

«ВІТЧИЗНА»

ОДЕСА

ВАПЛІТЕ

«МИР»

НЮРНБЕРГ

РОМАНТИК

ШАХАЙ

ТАЙАХ

«БАЙГОРОД»

НОВЕЛА

АНДРІЙ

➤ У вертикальному рядкові – назва «Чотири шаблі». Що вам відомо про цей роман Ю.Яновського? Яка доля твору? Що довелося пережити авторові, коли «Чотири шаблі» піддавали гострій критиці?

III. Опрацювання навчального матеріалу.

Міні-лекція з елементами бесіди. Роман «Чотири шаблі» надруковано 1930 року, коли в суспільстві відбувалися великі зміни. Згорнуто українізацію, завершено літературну дискусію згори, комуністична партія зміцнює свої позиції й поширює вплив на всі сфери діяльності, зокрема літературну. Дух репресій уже відчувається в суспільстві. Писати правду стає дедалі небезпечніше. Критики, ігноруючи художню цінність роману «Чотири шаблі», наперебій змагаються в доборі епітетів до твору на кшталт «націоналістичний», «наклепницький», «неправдивий», «антинародний»... Автора звинувачують в оспівуванні отаманства й анархії, ігноруванні ролі більшовицької партії в роки громадянської війни. Яновський змушений був виправдовуватися, визнати, що роман – це його велика помилка. Тепер, через багато років, легко дорікати письменникові у слабкій силі волі. Тоді ж, навпаки, потрібно було мати мужність, щоб відректися від свого «Я», залишаючись у душі самим собою. Це був не просто інстинкт самозбереження. Яновський, як і інші письменники, відчував відповідальність за всю українську літературу, яка не повинна була вмерти разом з її творцями.

Щоб реабілітувати себе перед владою і критикою за «Чотири шаблі», Яновський починає писати новий твір на ту ж саму тематику – зображення подій громадянської війни, але вже в дусі часу. Новий роман, що мав назву «Вершники», з'явився у 1935 році.

❓ Що це був за час для української літератури?

Висновки-узагальнення.

- Країна остаточно стає на шлях будівництва соціалізму і знищує класових ворогів, які не здаються. Уже розстріляно Г.Косинку, арештовано М.Куліша, В.Підмогильного, Є.Плужника, М.Зерова та інших письменників.

- Партія стає «рупором народних мас» й ідеологічним «керманічем» літератури, що засвідчує низка резолюцій і постанов.

- На I з'їзді радянських письменників (1934) прийнято статут, де сформульовано загальне визначення основних рис нового творчого методу, в якому враховано «досвід і надбання радянської літератури за попередній період», – соціалістичного реалізму.

❓ У чому суть соцреалізму? Які його основні ознаки та принципи?

Кодовий диктант. Випишіть номери записаних на дошці речень, зміст яких стосується канонів соціалістичного реалізму.

1. Правдиве, історично конкретне зображення дійсності в її революційному розвитку. 2. Зображення типових характерів у типових обставинах. 3. Основна увага у творі скерована на поглиблений психологізм, прагнення поєднати, часом взаємодоповнити протилежні істини. 4. Відображення боротьби нового проти старого, революційного проти реакційного, передового проти відсталого. 5. Основні принципи – це партійність, народність, інтернаціоналізм. 6. Надання переваги історико-культурній та морально-психологічній проблематиці. 7. Заперечення традиційної культури. 8. Герой твору – член колективу, тісно пов'язаний із масами – рушійною силою історичного процесу. 9. Революційна романтика, героїчна спрямованість образів.

Відповідь: 1, 4, 5, 8, 9.

❓ Чи вдалося «Вершникам» уписатися в рамки соцреалізму? Спробуємо зробити висновок на основі новел «Подвійне коло» та «Шаланда в морі».

Складання таблиці. (У процесі бесіди учні заповнюють таблицю. Подаємо можливий короткий варіант її.)

Правдиве, конкретно-історичне зображення дійсності в її історичній перспективі	Зображення подій громадянської війни, непримиренної боротьби з ворогами в ім'я щасливого майбутнього – нового суспільства. Перемогу здобувають червоноармійці – носії правди бідних.
Відображення боротьби нового проти старого, революційного проти реакційного	Петлюрівці, махновці, денікінці – вороги, що тримаються за старе, віджиле. Герої вірять у свою історичну місію – визволення народу від багатіїв.
Партійність, народність, інтернаціоналізм	Більшовицький загін – це бідняки, більшовицькі лозунги – для блага народу. Французькі солдати допомагають українським революціонерам. Інтернаціональним є загін Івана Половця.
Герой – член колективу, тісно пов'язаний із масами	Мусій Половець, ризикуючи життям, рятує народне добро.
Революційна романтика, героїчна спрямованість образів	Революція опоетизовується, вчинок Мусія можна вважати подвигом, Іван і комісар Герт – це герої нового часу.

Це дослідження на основі лише двох новел. Загалом прикладів на підтвердження ознак соцреалізму у творі набагато більше. Це, скажімо, подвиг безіменного листоноші, що мужньо йде на смерть задля наближення щасливого майбутнього; походження героїв, яке не викликає жодного сумніву щодо класової належності їх; визрівання класової свідомості Чубенка під впливом «Маніфесту комуністичної партії»; оспівування натхненної праці коваля, що створив символ революції – залізну троянду; зображення бойової дружби сталевара Чубенка і хлібороба Адаменка як символу історичної єдності робітників і селян. Цей перелік можна продовжувати.

Робота з висловлюваннями.

Тепер критика була задоволена, хоча злива похвальних овацій полилася в Україні лише після того, як роман і його автора визнали «своїм» у Росії. У Москві влаштували спеціальний вечір для обговорення роману, який друкувався тут у перекладі уривками. За радянських часів «Вершники» характеризували в такому ракурсі:

- «Роман “Чотири шаблі” був не вільний від поверхової романтики, захоплення стихійністю, йому багато в чому бракувало точних класових характеристик. “Вершники” стали для Яновського етапним твором, що засвідчив дальший потужний розвиток таланту на міцній ідейній основі. “Вершники” – роман про революційні перетворення світу, про небачені досі звершення народу, керованого комуністичною партією».

- «Твір Юрія Яновського – яскравий набуток літератури соціалістичного реалізму. Яновський – романтик, що прийшов до реалізму... Межовим стовпом його творчості був роман “Вершники”».

- «Перемогою революційного загону на чолі з комуністом Іваном Половцем закінчується третій бій – таке ідейно-композиційне завершення відповідає логіці історичних подій громадянської війни. Тріумфує ідея пролетарського інтернаціоналізму».

➤ Дайте загальну оцінку висловлюванням.

(Враховуючи особливість процитованого матеріалу, а також те, що роль висловлювань зводиться до більш яскравого осмислення учнями доби, ми не посилаємося на авторів.)

Дослідження-ретроспектива. «Вершники» у шкільній програмі понад півстоліття. На цьому творі виховували не одне покоління. Проте чи однаковими були акценти, які робили науковці й учителі в різні часи? Проведемо невелике дослідження-ретроспективу.

Словникова робота

Ретроспектива – це звернення до минулого.

- ◆ Уявіть себе учнями, наприклад, 1980-х років. Спробуйте відповісти на окремі запитання підручника того часу.

- Чому Ю.Яновський показує непримиренну класову боротьбу в роки громадянської війни на прикладі однієї родини?

- Як ставилися старі Полівці до своїх синів і їхньої політичної належності до різних партій?

- Доведіть, що в «Подвійному колі» почуття класової революційної непримиренності значно вище за почуття роду.

- Як показано у творі керівну роль компартії?

- Яка ідейна спрямованість новели «Шаланда в морі»? Як ставилися люди до народного добра?

- У чому виявляються риси революційної романтики у творі?

(У процесі бесіди вчитель не виправляє, не спрямовує і не коментує учнівські відповіді. Рефлексію проведемо після бесіди.)

❓ На яке запитання вам було найважче дати відповідь? На яке її не було взагалі? Чому? Чи завжди ви були щирими у відповідях? Який висновок зробили на основі дослідження-ретроспективи?

Висновок. Отже, подібні запитання-відповіді виховували в юнаків і дівчат подвійну мораль, лицемірство, нещирість. Проте не був щирим і сам Яновський, змушений прославляти більшовицьку ідеологію, пропагувати класову боротьбу, тобто писати не так, як думав. А як же насправді думав письменник? Спробуймо читати між рядками.

Проблемне запитання. Чи можна вважати «Вершники» зразком соцреалізму? (Відповідь на це запитання учні дадуть наприкінці уроку.)

Бесіда з елементами дослідження та дискусії. Складання анкети героя.

❓ Зображення героїзму радянського народу в боротьбі проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції в Україні в роки громадянської війни – так визначали тему «Вершників» колись. Як сформулювали б її ви?

(Оскільки мова йтиме про дві новели, передбачені програмою, то акцент зробимо на протиставленні таких понять, як «героїзм» – «трагедія» та «радянський народ» – «український народ». Отже, скажуть учні, темою новел «Подвійне коло» і «Шаланда в морі» є зображення на прикладі однієї родини трагедії українського народу в роки громадянської війни.)

❓ Сім'я Половців – це міні-модель українського суспільства. У степу під Компаніївкою зустрілися, як люті вороги, рідні брати. Чи випадково автор завершує кривавий поєдинок перемогою Івана Половця?

❓ Якщо перемагає інтернаціональний загін, це значить, що автор підтримує криваву різню, тобто змальовує Андрія, Оверка, Панаса й Івана лише як класових ворогів?

❓ Чи можна стверджувати, що Яновський симпатизує тільки Іванові?

◆ Розгляньмо кожне з малих кіл поєдинку в такій послідовності:

1. Ім'я брата. 2. Чиї інтереси захищає. 3. Політичний ідеал, за який бореться. 4. Ставлення до класових переконань брата-ворога. 5. Ставлення до роду, родини.

Окремо виділимо деталь, яка характеризує приховане авторське ставлення до персонажа. (Робота у групах.)

(На кожне запитання анкети учні знайдуть відповідь у тексті й запишуть її у формі цитати. З результатами роботи ознайомлять членів інших груп. Слова, що характеризують авторське ставлення, коментуватиме за потреби весь клас.)

Анкета 1-ша. 1. Андрій. 2. Командир добровольчої армії Антона Денікіна. 3. «Найперше – держава», «Росія-матінка, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного» (великодержавницькі, імперські погляди). 4. «Петлюрівське стерво», «мать Росію продаєш галичанам», «мазено проклятий». 5. «Рід переведеться, держава стоятиме».

Авторське ставлення: вчувається повага до витримки й мужності Андрія: «не похнюпився», «стояв... готовий до всього». Найхарактерніша деталь – поранена рука, піднята догори. Герой «ніби гукає своїм болем на поміч». Отже, автор відчуває цей біль.

Анкета 2-га. 1. Оверко. 2. Ватажок кінного козацтва головного отамана Симона Петлюри. 3. «Ненька Україна кривавими сльозами плаче». 4. «Махновський душоубе», «гайдамачиш по степах з ножем за халявою». 5. «Рід – це основа, а найперше держава» (українська самостійна держава).

Авторське ставлення: попри непривабливість Оверка у сцені розправи, Яновський не осуджує його політичних переконань, хоча саме різка критика їх була б у дусі часу. Із «Шаланди в морі» ми дізнаємося, що Оверко грав у «Просвіті», «читав книжки, написані по-нашому». Він закінчив учительську семінарію. З цього випливає, що шлях до війська Петлюри в Оверка був усвідомленим, обдуманим кроком.

Анкета 3-тя. 1. Панас. 2. «Вільний моряк батька Махна», анархіст. 3. «Ми анархію несемо на плечах... не треба держави». 4. «Наймит Леніна й комуні». 5. «Рід у державу востає, в закон та обмеження, не треба родини, а вільне співжиття».

Авторське ставлення: Панас – цинік, він спокійно спостерігає за смертельним поєдинком Андрія й Оверка. Проте саме Панас хоронить мертвого брата: «Хай не кажуть, що я рід зневажив!» Картина похорону символічна: «По обличчю Панаса Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче». Дощ – це символ очищення. Автор ніби роздумує, чи омиє злива грішну землю. Дощ-сльози – це німий докір письменника, який братовбивство заради ідеалів вважає протиприродним, ненормальним явищем.

Підсумки роботи у групах. Отже, усі брати Половці сильні духом і тілом, мужньо дивляться в очі смерті. Вони пам'ятають батьків заповіт: «Тому роду не буде переводу, в якому браття милують згоду», але нехтують його заради ідеї. Кожен із братів на мить постає в уяві Мусія Половця та спогадах Половчихи. Якби ж мати потрапила на поле бою, то оплакувала б кожного сина, тому аморально було б стверджувати, що для батьків надзвичайно важливою є класова належність дітей, щоправда, Половчиха виокремлює Івана: «Тільки Іван працює на заводі і робить революцію».

◆ Іван – єдиний з-поміж братів, хто не вчинив кайнового гріха. Панас стріляє сам у себе, а Сашка, який, очевидно, став саме махновцем, бо захопився романтикою безмежної волі, по праву старшого брата лише потягнув за чуба. У позитивного героя-червоноармійця має бути незаплямована репутація. Він пролле чужу кров лише в чесному бою. Знайдіть контраргумент до характеристики цього «позитивного», за соцреалістичними канонами, героя.

(За наказом Івана підступно в спину розстрілюють неозброєних людей, які не перейшли на бік червоних. Саме тому «Панас не чекав милості» й покінчив із собою. Такою була більшовицька «права» Івана.)

❓ Що ж є більшою цінністю для Івана – рід чи клас? Прочитуйте слова, що стали його девізом. («Рід розпадається, а клас стоїть»).

❓ Хто ж є ідеологом червоноармійського загону і його командира?

❓ Як виправдовує комісар Герт братовбивчу війну?

❓ Слова «одного роду, та не одного класу» протиставляються заповітові старого Половця. Які слова витримали випробування часом? Чому? На яких твердженнях робився ідейний акцент у добу соцреалізму?

❓ Прагнучи реабілітуватися після «Чотирьох шабел», Яновський устами «позитивних» героїв показує перевагу класового над загальнолюдським: основне клас, а не рід. А чи думав він так? Знайдіть відповідь у новелі «Шаланда в морі».

(Недаремно «Шаланда в морі» стоїть після новели «Подвійне коло». Заперечивши пріоритетність родини в одній новелі, Яновський утверджує її в наступній. Батьки Половців «все життя йшли впевнено і дружно», так продовжують іти по життю і далі. Отже, почуття роду, родини для Яновського насправді святе й неминуще.)

❓ Автор не випадково вибрав для героїв прізвище Половці – нащадки сильних, витривалих степовиків. Українськими є прізвища Чабан, Адаменко, Чубенко... Чому саме в комісара прізвище Герт? Яку ідейну роль приписував Яновський Герту відповідно до вимог часу?

❓ Чи сприймаєте ви цей образ як ідеальний?

(Комісар – це ідеолог червоноармійців. Прізвище «Герт» не українське, отже, більшовицька ідеологія, яку він утілював, була чужою для народу. Герт небагатослівний, проте Іван приймає рішення лише після перемовин із комісаром. Саме Герт словами про перевагу класового над родинним відкидає будь-які сумніви в душі Івана щодо правильності його рішень. Постать комісара зловісна. Настане час, і такі гerti будуть стріляти у «ворогів народу» – Іванів.)

❓ Чи лише турбота про загальнонародну власність спонукала Мусія Половця з ризиком для власного життя рятувати шаланду? А визволення ним Чубенка – це тільки прагнення зберегти життя революціонерів?

❓ «Хвала праці і революційній мужності» – так визначала офіційна критика ідейно-художній зміст новели «Шаланда в морі». Чи погоджуєтеся ви з таким визначенням? Які загальнолюдські, позачасові проблеми порушено в новелі?

Складання паспорту твору.

Канони соцреалізму зобов'язували письменника свідомо творити неправду, накидали ідеї, які були чужими авторові, осуджувати те, що не вписувало-

ся в рамки нової ідеології, йдучи на компроміс із власними переконаннями й совістю. Тому дуже часто у творах талановитих письменників, яких прагнула підкорити система, між рядками прочитувалося інше. Чи не з цієї причини Юрій Яновський зізнавався в щоденнику: «І думав я не тільки те, що написав у книжках». Перед вами «паспорт» «Вершників» періоду культу соціалістичного реалізму. Які графи потребують докорінних змін?

1. Жанр твору. Роман у новелах.

2. Тема. Зображення героїзму радянського народу в боротьбі проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції в Україні в роки громадянської війни.

3. Ідея. Уславлення героїзму революціонерів у боротьбі за щасливе майбутнє народу; віра в перемогу пролетарської революції.

4. Основні проблеми: народ і революція; зростання класової свідомості трудового народу; торжество соціалістичної справедливості й пролетарського інтернаціоналізму; перевага класових інтересів над загальнолюдськими.

5. Герої: позитивні (борці за встановлення радянської влади) і негативні (вороги, зокрема брати Половці, за винятком Івана).

6. Пафос твору: оптимістичний, життєствердний, зумовлений вірою в перемогу ідеалів революції; трагедійні ноти пом'якшуються історичною перспективою.

7. Особливості авторського стилю й методу: соціалістичний реалізм, у рамках якого відображена революційна романтика.

◆ Унесіть зміни в новий «паспорт». (Завдання учні виконують на основі двох новел.)

Складання тез розповіді.

Повернімося до останнього пункту паспорта. Соціалістичний реалізм в естетичному сенсі мав чимало вад, які можна віднайти й у «Вершниках»: нарочита тенденційність, зумовлена потребою донести «правильну» думку, зображення персонажів як носіїв певної ідеї чи риси, надмірна типізація, деякий схематизм у змалюванні подій. Однак потужний талант Ю.Яновського, його романтичне світовідчуття і поетична натура не дали творові «розчинитися» в примітивізмі соцреалізму. Усі критики одноставно заявляли про багатство індивідуального стилю письменника. У дусі часу писав, наприклад, Ю.Смолич: «Коли шукати найвиразнішого свідчення розмаїтості та багатства літературних стилів у межах соцреалізму, то вже неодмінно посилатися на Яновського». Письменника називали революційним романтиком, що не суперечило канонам соцреалізму. Революційні романтики в яскравих образах змальовували боротьбу за краще життя, показували героїку цієї боротьби, опоетизовували її учасників. Тож чи вкладаються «Вершники» у вузькі межі революційного романтизму?

(подаємо орієнтовні тези вчительського чи задалегідь підготовленого учнівського повідомлення про романтизм Яновського.)

- Автор порушує струнку композицію, характерну для епічного твору. Кожен із розділів роману названо новелами. Вони об'єднані спільним задумом. Критики називали ці розділи поемами, баладами у прозі, думами, а це, як відомо, традиційні для романтизму жанри.

- Яновський вдається до прийомів кіномистецтва. Наприклад, у «Подвійному колі» батальні сцени переплетені зі спогадами Половця. Це прийом поетичного кіно.

- Для роману характерна умовність, порушення дійсного співвідношення між явищами (під Компаніївкою за короткий час відбувається протистояння кількох сил).

- Події і люди зображені в героїчному піднесеному чи гіперболічному плані.

- Автор продовжує традиції народних дум. Їхня поетика вчувається в ритмомелодиці, героїчно-трагедійному пафосі.

- У фольклорному плані змальовано матір, образ якої асоціюється то з вітром, то зі скелею. Монолог Половчихи під час напруженого чекання чоловіка, що не повертається з моря, – класичний зразок народних голосінь. Звернення до фольклору було в традиції українських романтиків.

- Романтичний пейзаж у творі: палюче сонце, а згодом злива, бурхливе море взимку, степ.

- Своїх героїв Яновський ставить у винятковій ситуації. Такою є, наприклад, сцена порятунку Мусієм Чубенка.

- У романі чимало романтичних образів, деталей: портретні характеристики (чорний шлик Оверка, яким він бавиться, як дівчина косою, довге волосся Панаса), назви вітрів, рибальський цвинтар, на якому мріють спочивати чоловіки, блакитні вежі неба, море.

- Мова твору – предмет окремого дослідження. Поет у душі, Яновський ритмізує прозу, поєднує епічну розповідь із глибоким ліризмом; читач «чує» і «бачить» зображене автором.

Відповідь на проблемне запитання.

IV. Підбиття підсумків уроку.

□ Яких висновків ви дійшли, працюючи на уроці?

(Стисло сформулюємо прогнозовані відповіді учнів або акценти, які має розставити вчитель.)

○ Метод «соціалістичного реалізму» був прокрстовим ложем для митців. Він обмежував мож-

ливості письменника, пропагував масовість, а отже, й примітивізм.

○ Мистецтво соцреалізму було покликане виконувати волю компартії, пропагувати пролетарські ідеали, ідеї інтернаціоналізму. Письменник не мав свободи у творчості. Все це призвело до офіційної переоцінки цінностей, де класове домінувало над загальнолюдським.

○ Письменник-соцреаліст свідомо творив неправду. Читач мусив сприймати її як істину, позаяк альтернативи не було.

○ Соцреалізм – єдиний творчий метод, запроваджений штучно, згори, тому й продемонстрував свою нежиттєвість і зник разом із системою, що його витворила.

○ Роман Ю.Яновського «Вершники» – спроба «реабілітації» письменника після «Чотирьох шабель». Твір став класикою літератури соціалістичної доби й одним зі зразків соцреалізму.

○ Автор не міг відкрито писати про те, що думав насправді, але це вдалося йому зробити в прихованій формі.

○ Як талановитий твір талановитого автора, «Вершники» не вписалися в соцреалістичний канон у художньо-естетичному сенсі. Це новаторський твір формою і глибинний національним духом, тісно пов'язаний із фольклорною традицією та літературою українського романтизму.

○ Серед найболючіших проблем, порушених у романі, є розпад родини, роду як велика трагедія українського народу.

○ Протиставляючи загальнолюдські ідеали класовим, Яновський стоїть на позиціях гуманізму.

□ Які життєві уроки ви отримали, осягаючи суть «Вершників» Яновського?

Домашнє завдання.

Загальне: 1. Прочитати новелу «Дитинство», довести, що вона є енциклопедією народознавства. Подумати, що об'єднує її з новелами «Подвійне коло» та «Шаланда в морі», а також чому не цією новелою розпочинається роман. 2. Підготувати цитатну характеристику образів роману.

Індивідуальне: прочитати новелу «Лист у вічність», підготувати повідомлення на тему «Співвідношення соцреалістичних і загальнолюдських ідеалів у новелі».

Література

1. Лесин В. Словник літературознавчих термінів / В.Лесин, О.Пулинець. – К.: Рад. школа, 1971.

2. Непорожній О. Українська радянська література в 10 класі: Посібник для вчителя / О.Непорожній, І.Семенчук. – К.: Рад. школа, 1985.

3. Панченко В. І думав я не тільки те, що написав у книжках / В.Панченко // Срібний птах: [хрестоматія з укр. л-ри. для 11 кл. загальноосвітніх навч. закл.]. – К.: Освіта, 2006.

4. Пахаренко В. Основи теорії літератури / В.Пахаренко. – К.: Генеза, 2009.

5. Семенчук І. Юрій Яновський: Життя і творчість: Книга для учителя / І.Семенчук. – К.: Рад. школа, 1990.

6. Українська література: 11 клас: [підручник для серед. загальноосвіт. шк.]. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001.

7. Яновський Ю. Вершники. Мир / Ю.Яновський. – К.: Рад. письменник, 1976.